

23. (Eski Şirin Rüzgârıyla, S:117)
24. (Tampınar, Yahya Kemal Şiirleri ve İstanbul, Aile,1950,s.12)

ATASÖZLERİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Dilek Eren

Süleyman Demirel Üniversitesi
Türkoloji Bölümü

Betül Dokan

Süleyman Demirel Üniversitesi
İki Yabancı Dil Bölümü

Atalarımızın, uzun deneylere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş öz sözlere atalar sözü denir.

Bizim, geleneklerle yerleşmiş bir atasözü anlayışımız vardır.Bu anlayışa göre atasözleri, ulusal varlıklardır.Allah ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen bir etki taşırlar.İnandırıcı ve kutsaldırlar.Nitekim eski bir atasözü şöyle der:”Atalar sözü Kur’ana girmez yanınca yelişür.”(Birlikte koşup gider ; ondan geri kalmaz). Atasözleri, geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır.Ulusun ortak düşünce, kanış ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler.Bir atasözüyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir.Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıdır.

Türkçe dünyada en çok konuşulan yedi dilden biridir.Türkçenin tarihi günümüzden yedi bin yıl önce yaşayan Sümerlere kadar uzanır.Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Sümerce metinlerde üç yüz on iki Türkçe Sözcük Bulunmuştur.(1.1.)Bu bize Türkçenin yedi bin yıl önce de var olduğunu gösteren önemli bir kanıttır.Sümerlerin yazdığı tabletlere şu örnekleri verebiliriz:

Ölmeye mahkûmuz harçayalım;
Uzun yaşayacağız biriktirelim.

Yoksul için ölmek yeğdir;
Ekmeği varsa tuzu yoktur,
Tuzu varsa ekmeği yoktur,
Eti varsa kuzusu yoktur,
Kuzusu varsa eti yoktur.

Dostluk bir gün sürer,
Akrabalık hep devam eder.

Donanımca güçsüz devlet
Kapıdaki düşmanı kovamaz.
Sen gider düşmanın ülkesini ele geçirirsin;
Düşman gelir senin ülkeni ele geçirir.(2.1.)

Türkçenin ilk yazılı belgesi olan ve 735 yılında Bilge Kağan adına yazılan Orhun Yazıtları’nda da bazı Türk atasözlerine rastlıyoruz.(3.1.)Bu da bize Türkçenin ne kadar köklü ve gelişmiş bir dil olduğunu göstermektedir.

Türk atasözleri konusundaki ilk ve en önemli kaynak Divan-ü Lügat-it Türk’tür.Bu eser 1074 yılında Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılmıştır.Kaşgarlı Mahmut eserinde Türkçe ve Türkler hakkında son derece önemli bilgiler vermiştir.Bu yönüyle eser Türkçenin en önemli kültür hazinesidir. Kaşgarlı Mahmut’un kitabında şiirler, deyişler ve özellikle savlar geniş yer tutar.(2.2.)

Ferit Birtek, Divan-ü Lügat-it Türk’teki incelemiş ve kitap hâlinde yayınlamıştır.(4.1.)Bu kitapta 291 savulunmaktadır.Bu savların çoğu Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde hâlen yaşamaktadır.Bu atasözlerine şu örnekleri verebiliriz:

Abcı neçe al (tep) bilse, agıy anca yol bilir.

Avcı ne kadar hile bilse, ayı o kadar yol bilir.
Ağılda oğlak togsa arıkta otı öner.
Ağılda oğlak doğsa, dere boyunda otu biter.
Ebek ebge tegmez.
Aceleci evine varamaz.

Divan-ü Lügat-it Türk'ten sonra atasözlerinin geçtiği en eski kaynaklar Kutadgu Bilig, Atabetül Hakayık ve Dede Korkut Öyküleridir. On beşinci yüzyıldan sonra Türk edebiyatında atasözlerini derleme ve toplama çabası görülür. Mevlana Şemseddin 1480'de yazdığı bir tıp kitabının arkasına 698 Türk atasözü eklemiştir. "Kitab-ı Atalar" adıyla geçen bu yazma kırk iki sayfadır. (5.1.) İçindeki atasözlerinin çoğu günümüze kadar gelmiştir.

Divan-ı Lügat-it Türk ve Kitab-ı Atalar'da geçen atasözleri atasözlerimizi dil ve anlam açısından karşılaştırabilmemiz için son derece önemlidir.

Atasözleri konusunda en önemli eserlerden biri de Güvâhî'nin yazdığı Pend-nâme'dir. Güvâhî, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferine katılmıştır. Anadolu'da bulduğu bütün öykü, fıkra, atasözleri ve deyimleri manzum olarak Pend-name adlı eserinde toplamıştır. (7.1.) Bu eserlerde çeşitli öykü ve fıkraların sonlarında atasözleriyle öyküler verilmiştir. Bu eser Türk edebiyatında atasözleri hazinesi olarak kabul edilmektedir. Bu eserden şu örnekleri veriliriz:

Yemez kimse nasibin kimsenin hiç. (Kimse kimsenin kısmetini yemez.)

Biçiserdür çü ahir ekdüğünü. (Kişi ektiğini biçer.)

Muhakkakdur hod olmaz kul hatasız. (Hatasız kul olmaz.)

Atasözlerinin doğuşu ve kaynağını bölümlere ayırarak inceleyebiliriz.

A) Bilge ve bilge kişilerin söyledikleri güzel sözlerin topluma mâl olması.

Atasözleri bir toplum içinde kendiliğinden oluşur. Bu oluşum sürecinde, şüphe ki bir atasözünün ilk taslağı tek kişi tarafından ortaya atılır. Ama zamanla bir çok kişiler onun üzerinde yontmalar, eklemeler, değiştirmeler yapmışlar; ona kamunun beğendiği bir biçim vermişlerdir. İşte ilk taslak, bu son biçimiyle atasözlerinin bütün niteliklerini kazanmış ve ilk taslağı oluşturan bilgenin adı unutulmuş bir kişinin malı olmaktan çıkıp toplumun malı olmuştur.

Nabi bu konuda şöyle der:

Sözde darbü'l-mesel iradına söz yok amma

Söz dur âleme senden kala bir darb-ı mesel

(Nâbi bu beyitinde, şiirinde atasözü kullanmanın güzel ve hoş olduğunu, ancak asıl hünerin insanın kendisinden sonraya kalacak ve atasözü niteliği kazanacak değerde söz söyleyebilmek olduğunu ifade etmiştir.)

B) Şiirden alınan bazı mısra ve beyitler

Atasözlerinin çoğunda vezin ve uyak bulunması bu sözlerin şiirden alındığını akla getirmektedir. Bu sözler şiirlerden alınmamış şiirsel anlatımda da söylenmiş olabilir.

C) Tevrat, İncil, Kur'an gibi kutsal kitaplar ve dini metinlerden alınan sözler

Tevrat günümüzden üç bin iki yüz yıl önce yazılmıştır. Tevrat, İncil ve Kur'an'daki konuların çoğu aynıdır. Tevrat'ta Süleyman'ın meseleleri adlı bölüm atasözleri özelliği taşır. Bu bölümde Hz. Süleyman tarafından söylenen özdeyişlerde zamanla atasözü haline gelmiştir. (2.3.)

Türkçe'de bulunan "Karıncadan ibrat al, yazdan kışı hatırla." Atasözünün kaynağı Tevrat'a kadar uzanır. Bu sözün kaynağı olan ve Tevrat'ta geçen mesel şöyledir (7.1.)

Bazı din büyüklerinin peygamberlerin sözleri de bazen atasözleri gibi kullanılmaktadır. Bu sözlere şu örnekleri verebiliriz:

İki günü birbirine denk olan ziyadadır. (Hz. Muhammed)

Özür dileyeceğin her işten sakın. (Hz. Muhammed)

Güzel konuşmanın sırrı lüzumsuz sözleri terk etmektir. (Hz. Ebu Bekir)

Eğri cetvelden doğru çizgi çıkmaz. (Hz. Ali)

Fare huylulara, kedi bey olur. (Mevlâna)

D) Öykü ve fıkradan alınan atasözleri

Bazı atasözleri öykü ve fıkralardan kalan ve bize ders veren özlü sözlerdir. Bu konuyla ilgili şu örneği verebiliriz:

Damdan Düşen Gelsin

Hoca evinin çatısını aktarırken dengesini kaybedip yere düşmüş.Tüm ahali etrafını sarıp ne yapabileceklerini tartışırken Hoca:

-Bana damdan düşen birini getirin, demiş.

Atasözleri biçim yönünden diğer yazı türlerine göre oldukça değişik özellikler gösterir.Öykü, roman, şiir, deneme gibi yazı türleri pek çok cümlenin bir araya gelmesi ve anlam yönünden bütünleşmesiyle oluşur.Oysa atasözleri genellikle en çok iki cümleden oluşur.Bütün duygu ve düşünceler, atasözlerinde genellikle bir tek çümleye sığdırılır.Bu nedenle atasözleri kocaman kitapları dolduran duygu ve düşünce birikimini bir tek cümlede özetler.Bu cümleler kişiden kişiye değişmez.Halkın ortak malıdır ve halk tarafından aynı biçimde söylenir.Atasözleri halkın yalnızca duygu ve düşüncelerini değil, ortak dil ve zevklerini yansıtır.

Dikensiz gül olmaz.

Atasözünü ‘‘Gül dikensiz olmaz’’ biçiminde sözcüklerin sırasını değiştirerek söyleyemeyiz.

Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür.

Atasözündeki bulunan sözcükleri değiştirerek kaz yerine ördek yada horoz diyemeyiz.Ancak bazı atasözleri tarihsel süreç içinde değişikliğe uğramıştır.Bu atasözlerine şu örnekleri verebiliriz:

Ayağını yorganına göre köskıl.(Güvahî-XVI.yy)

Ayağını yorganına göre uzat

Verilmez oğlan uğlanmazca emcek.(Güvahî-XVI.yy)

Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

Bu atasözlerinde geçen köskıl, emcek yerine günümüzde uzat ve çocuk memesi sözcükleri kullanılmaktadır.Tarih boyunca, dilde ve kültürde oluşan bütün değişimler atasözlerine yansımıştır.

Aynı şekilde bir atasözünün değişik bölgelerde değişik biçimlerde kullanıldığı görülür:

Mum dibine ışık vermez.

(Çıra dibine ışık vermez.)

(Çura dibi karanlık olur.)

Her kuşun eti yenmez.

(Kuş var eti yenir, kuş var et yedirilir.)

Er ekmeği er kursağında kalmaz.

(Er lokması er kursağında kalmaz.)

Çoban armağanı çam sakızı.

(Çam sakızı çoban armağanı.)

Örneklerdeki gibi bazı atasözlerinde hem sözcüklerin sırası, hem de sözcükler değişebilmektedir.(2.4.)Ancak bu değişiklik kişiden kişiye değil, bölgeden bölgeye göredir.Bu da bize atasözlerinin tarihsel süreç içinde ve farklı bölgelerde değişikliğe uğrayabildiğini göstermektedir.

Atasözleri bir toplumun ve bütün insanlığın yaşam felsefesidir.İnsanlarda bulunan sevgi, kıskançlık, bencillik, dostluk, düşmanlık gibi içgüdüler evrenseldir.Bu nedenle bu içgüdüleri yansıtan atasözleri de evrenseldir.Dünyada pek çok ulusun kullandığı atasözleri karşılaştırıldığında, bu atasözlerinin bir çoğunun aynı yada benzer olduğu görülmüştür.Atasözleri evrensel değerler yanında bir ulusa özgün kültürel değerleri de yansıtır.

Gözden irak olan gönülden de irak olur.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.

Vakit nakittir.

Gibi atasözleri evrenseldir.Buna benzer atasözleri genellikle bütün dillerde ortaktır.

Osmanlının ayağı üzengide gerek.

Osmanlının ekmeği dizi üstündedir.

Osmanlı, tavşanları araba ile avlar.

Türk karar, kılıcı karırmaz.

Türk'ün akli aldadır.

Gibi atasözleri de ulusaldır.Buna benzer atasözleri de bir ulusun kültürünü yansıtır.

Atasözlerinin konuları, çoğu zaman kullanıldıkları bölgeye ve ülkeye göre değişiklikler gösterir.(2.5.)Her ulusun atasözleri, kendi varlığının ve benliğinin aynasıdır.Atasözlerinde bir ulusun

düşünceleri, yaşayışları, inanışları, gelenekleri görülür. Atasözleri ulusların zekalarındaki keskinliği, hayallerindeki genişliği, duygularındaki inceliği belirten en değerli örneklerdir. Bu sözler, derin felsefeden başka güzel buluşlarla, parlak nüktelerle, ince alaylarla, sert taşlamalarla doludur. Böylece her atasözü, kendi ulusunun damgasını taşır. (8.1.) Türk toplumunda tarih boyunca askerlik ve çiftçilik önemli olduğu için at, it, kurt, koyun, silah ve yiğitlik konusunda Türkçede pek çok atasözüne rastlanır. Buna karşın Alman atasözlerinde daha çok ayı, kartal gibi konularda o yöreye ait atasözleridir. Bu nedenle atasözlerinde evrensel ve toplumsal düzeni ile bu düzendeki iyi, kötü bütün özellikleri görürüz. (2.6.)

Atasözleri bir toplumu yansıtan aynaya benzer. Toplumla ilgili olan her şeyi; devlet idaresi, gelenekler, görenekler, meslekler, aile ve akrabalık ilişkileri halkın tüm yaşam biçimi atasözlerine yansır. Bu nedenle atasözleri toplumun psikolojisini ve bir ülkenin sosyolojik yapısını incelemek için son derece önemli bir kaynaktır. Öncelikle Türk atasözleri kendi toplum yapımızı inceleyebilmemiz için büyük bir hazinedir. Çünkü elimizde on bin yıl öncesine ait Türk atasözleri vardır. Bu atasözleri birkaç kişinin değil tüm toplumun ortak görüş, düşünüş ve inanç biçimini yansıtır. Ne yazık ki Türk atasözleri bu bakımdan yeterince incelenmemiştir. Bazı değerli araştırmacılarımız atasözlerini konularına göre sınıflamış, ancak sosyolojik ve psikolojik açıdan yeterli araştırmalar yapılmamıştır.

Bu konuda İhsan Kurt tarafından "Türk Atasözlerinde Psikolojik Bir Yaklaşım" adlı çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışma küçük bir deneme olmaktan öteye gitmemiştir. Yapılması gereken şey, bin yıllık atasözlerini bir arada değerlendirerek sosyolojik ve psikolojik yönden incelemektir.

Türk atasözleri birkaç yazar tarafında konularına göre sınıflandırılmıştır. Biz burada önemli gördüğümüz bazı konularda kısa örnekler vermekle yetineceğiz.

AİLE

Türkler, en az iki bin yıldan beri tarih sahnesinde en büyük rolleri oynayan büyük bir devlet olmuştur. Bunun en önemli sebebi Türklerin aileye verdiği önem; anne babaya, kadına, çocuğa gösterdiği sevgi ve saygıdır. Çünkü, aile sosyolojik açıdan toplumun çekirdeğidir. Bu çekirdek sağlıklı olmazsa toplum da sağlıklı olmaz. Özellikle kadına gösterilen saygı aile yapısının sağlam olmasına sebep olmuştur. Örnekler:

Erken evlenen yanılmamış.

Kızın kimi severse güveyin odur, oğlun kimi severse gelinin odur.

Evi ev eden avrat (kadın), yurdu şen eden devlet.

Kadın erkeğin eşi, evin güneşidir.

Kadının düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, kadının bozduğu evi Tanrı yapmaz.

Anadan doğmayan kardeş sayılmaz.

Baba nasihatı tumayan pişman olur.

Çocuk evin meyvesidir.

Soydur çeker, huydur geçer.

Oğlan babaya kız anaya çeker.

KONUKSEVERLİK

Türkler konukseverliğe büyük önem verirler. Bu da Türklerin toplum içindeki dayanışmaya ne kadar çok önem verdiklerinin kanıtıdır.

Misafir kısmetiyle gelir.

Konuğa hürmet eyle, eğer kafir de olsa.

Köylü "Misafir kabul etmeyiz." demez. "Koncak konak yoktur." der.

YİĞİTLİK

Türkler yiğitliğe mertliğe önem veren bir millettir. Tarih boyunca büyük devletler, imparatorluk kurmuş; yiğitleri el üstünde tutmuştur.

Aman diyene kılıç kalkmaz.

Borcu veren, düşmanı vuran yener.

At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır.

Kahpe dostla sürünmekten, mert düşmana sürünmek yeğdir.

Öl, ikrar etme; öl, ikrarından dönme.

KOMŞULUK

Türklerde sosyal dayanışma her zaman ön planda olduğu için komşuluğa da büyük önem verilmiştir. Öyleki komşular, çoğu zaman akrabadan, kardeştan daha yakın görülmüştür.

Ev alma, komşu al.

Komşu hakkı, Tanrı hakkı.

Komşu komşunun külüne muhtaç.

Aç kurt bile komşusunu dalamaz.

Komşu komşusuz olsa herbiri bir dağa düşer.

ARKADAŞLIK-DOSTLUK

Sosyal dayanışmanın en önemli bir öğelerinden biri de dostluk ve arkadaşlıktır. Türklerde dostluk ve arkadaşlığın büyük bir önemi olmuştur.

Alışveriş miskalle, dostluk kantarla.

Eski dost, düşman olmaz.

Dost yoluna post ol.

Dost başa bakar, düşman ayağa.

Dost kara günde belli olur.

Para ile dost bulunmaz.

ONUR-ŞEREF

Türkler için onur çok önemlidir. Namus ve şeref bazen yaşam sebebi olarak görülmektedir. Bu konudaki atasözlerine şu örnekler verilebilir.

Kişi kendi izzetini kendi arttırır.

Namuzsuz yaşamaktansa namuslu ölmek yeğdir.

İnsanın izzeti de elindedir, zilleti de.

İnsan olduğu yeri şerefendirir.

Dünyada her şey bulunur ama namus bulunmaz.

ALİM-İLİM

Türkler bilgiye ve bilgine önem vermişlerdir. Türk tarihinde bilginler her zaman baş tacı edilmiş; padişahlardan, hanlardan daha yüce ve saygı değer görülmüşlerdir. Bu konudaki atasözlerine şu örnekler verilebilir:

İlim ahrete beraber gider.

Kişi bilmediğini ayağının aylına alsa başı göğe değer.

Kalemin yaptığını kılıç yapamaz.

Cahilin ibadetinden alimin uykusu hayırlıdır.

Alimi cahile sözü acıdır, kıyamette baş tacıdır.

Görülüyor ki Türk atasözlerinin kökü çok eskilere uzanmaktadır. Bu sözler yüzlerce yıl boyunca halka rehberlik etmiş ve doğru yolu göstererek yol haritası görevini üstlenmiştir. Bu nedenle atasözlerini anlamak; atalarımızı ve geçmişimizi anlamak demektir. Atalarını ve geçmişini anlayan kişiler, denenmiş bilgilerden yararlanarak geleceğe deha sağlam adımlar atarlar.(2.7.)

KAYNAKÇA

1)Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi Ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi, TDK, Ankara 1944.

2)Hengirmen, Mehmet, Atasözleri Ve Değimler Sözlüğü 1. Atasözleri Sözlüğü, Engin Yayınları, Ankara 2007.

3)Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, MEB, İstanbul 1970.

4)Birtek, Ferit, En Eski Türk Sıvları, TDK, Ankara 1944.

5)Acaroğlu, Türker, Türk Atasözleri, Referans Yayınevi, Ankara 2005.

6)Hengirmen, Mehmet, Güvahi, Pend-Name, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

7)Kitab-ı Mukaddes, Sül, 6:611.

8)Aksoy, Ömer Asım, Atasözleri Ve Değimler Sözlüğü 1. Atasözleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları 325, Ankara 21.7.1971.